

ÖVERSIKTER OCH MEDDELANDEN

SARI KATAJALA-PELTOMAA, MARIKA RÄSÄNEN, SOFIA LAHTI & ANNA-STINA HÄGGLUND

Levd religion i det medeltida Finland

Hurdan var den levda religionen i det medeltida Finland? Är det ens möjligt att besvara denna fråga med tanke på den svåra källsituationen? Det finns fortfarande många brister i vår kunskap om detaljer gällande till exempel politiska händelser och utvecklingen av samhällliga institutioner i det medeltida Finland. För att besvara frågan krävs självklart en kombination av varierande källor, expertis från olika forskningsfält och innovativ metodik. Det är också just detta som projektet *Levd religion i medeltida Finland* har som mål under sin treåriga finansieringsperiod. Den här översikten är en kort introduktion till den rådande forskningssituationen i Finland utifrån de metoder och utgångspunkter som står i fokus i projektet.

Projektets syfte är att producera ny information genom att analysera ett brett utbud av källor: handskrifter (eller/och handskriftsfragment), dokument och artefakter. Vårt fokus ligger på interaktionen med helgon. Hittills har forskningen om finländsk helgonkult riktat in sig på ett helgon i taget och ofta har fokus legat på kyrkan som institution.¹ Förutom att anlägga olika perspektiv på denna interaktion fokuserar vi på flera helgonkulturer och kombinerar och jämför detaljer inom dessa: för belysande av både lokala och allmänna europeiska kulturdrag är helgonen Birgitta, Maria, Anna och Henrik de mest centrala helgonen för oss.

1. Aarno Maliniemi, *De sancto Henrico episcopo et martyre. Die mittelalterliche Literatur über den Apostel Finnlands. II. Legenda nova. Sermones. Sermones*, Suomen Kirkkohistoriallisen Seuran Toimituksia XLV:2 (Helsinki 1942); Birgit Klockars, *Birgittas värld* (Stockholm 1973); Helena Edgren, *Mercy and Justice. Miracles of Virgin Mary in Finnish Medieval Wall-Paintings* (Helsinki 1993); Tuomas Heikkilä, *Pyhän Henrikin legenda* (Helsinki 2005); Jyrki Knuutila, *Soturi, kuningas, pyhimys. Pyhän Olavin kultti osana kristillistymistä Suomessa 1200-luvun alkupuolelta 1500-luvun puoliväliin* (Helsinki 2010).

Kultmanifestationer och interaktion med helgon i Norden har studerats tidigare,² men inte lika ingående från det här perspektivet. Vad menar man med religion som "levd"? Levd religion är tills vidare ett mindre tillämpat sätt att tolka religion; det är både en tematisk ansats och en metod. Forskningen på religion som levd praxis utgår från tanken om religionen som en dynamisk social process som skapas av deltagarnas upplevelser och uttryck, sinnen, känslor och ritualer. Det är något som människor aktivt gör, känner och upplever. Religionen betraktas som ett sätt att leva och att delta i samhället och att bilda en (kollektiv) identitet. Religion som levd är baserad på inlärd praktik, delade betydelser och kollektiva upplevelser. Den är innesluten i ritualer, symboler och sensoriska element, medan teologiska resonemang och kyrkan som institution ses som oskiljbara bakgrundselement.³

Levd religion är inte synonymt med folketro eller den anglosaxiska forskningstraditionens *popular religion* som vanligen avser religion hos utbildade lekmän eller folkloristiska element inom religion, även om status, ålder, kön, utbildning och andra variabler påverkade hur människor "levde ut" sin tro. Vidare är levd religion inte samma sak som mentalitet, som enligt vår uppfattning avser ett ganska stabilt tänkesätt. För oss är levd religion en social process, inkapslad i aktioner och gärningar. Emellertid är inre andlighet ett oundvikligt grundtillstånd och religion som levd är även kopplad till teologi och dogm, eftersom den är ett sätt att förvandla dessa till vardagliga sociala handlingar. Denna nya metod har använts relativt lite inom en nordisk kontext och det finns ett klart behov av denna typ av forskning om den finländska medeltiden. Avsaknaden av sådan forskning är lätt att förklara: de medeltida källorna, särskilt gällande individuella upplevelser, är mycket begrän-

2. Christian Krötzel, *Pilger, Mirakel und Alltag. Formen des Verhaltens im skandinavischen Mittelalter (12.-15. Jahrhundert)* (Helsinki 1994); Anders Fröjmark, *Mirakler och helgonkult. Linköpings biskopsdöme under senmedeltiden* (Uppsala 1992); Janken Myrdal & Göran Bäärnhielm (red.), *Kvinnor, barn & fester i medeltida mirakelberättelser* (Skara 1994).

3. Meredith McGuire, *Lived Religion. Faith and Practice in Everyday Life* (Oxford 2008); John H. Arnold, 'Histories and historiographies of medieval Christianity', John H. Arnold, *The Oxford Handbook of Medieval Christianity* (Oxford 2014), s. 23–41; Sari Katajala-Peltomaa, *Demonic Possession and Lived Religion in Later Medieval Europe* (Oxford 2020), särskilt s. 2–4, och Sari Katajala-Peltomaa & Raisa Maria Toivo, *Lived Religion and Gender in Late Medieval and Early Modern Europe* (London 2021), särskilt s. 1–21.

sade i Finland. Vi försöker lösa dessa utmaningar genom interdisciplinärt samarbete och med hjälp av den nya metoden.

Helgonkulturer och olika former av interaktion med helgon var centrala beståndsdelar i den europeiska medeltida kulturen. Helgonkulturer, liturgin och pilgrimsfärderna var framstående sätt att sprida kulturella och sociala idéer, att bygga kollektiva identiteter och skapa sammanhållning. Därför är dessa praktiker avgörande delar i det europeiska och framför allt det svenska kulturarvet i Finland, och de vittnar om en kontinuerlig och produktiv växelverkan inom Östersjöområdet. Även om vårt geografiska fokus ligger på det område som senare blev Finland sätter vi våra resultat i ett större jämförande perspektiv där Uppsala kyrkoprovins och den allmänna kristna kultursfären utgör en referensram. Vi granskar vilken typ av samband, likheter och skillnader som finns i interaktionen med helgon; vilken typ av sammanhangsspecifika element fanns inom denna interaktion i det medeltida Finland?

För att besvara frågorna strävar vi efter att kombinera empirisk forskning med begreppsutveckling. Levd religion som ansats och metod är ett brett fält och det är nödvändigt att välja de mest fruktbara perspektiven. För oss är ”materialitet” och ”sensoriska element” de mest relevanta analytiska begreppen för att närma oss religion som levd praxis. Inom projektet samarbetar vi kring källanalyser och gemensamma publikationer. Projektet kommer att organisera workshoppar och seminarier med våra samarbetspartner: HEX – Finlands Akademis Spetsforskningsenhet i erfarenhetshistoria,⁴ Trivium – Tampere Centre for Classical, Medieval and Early Modern Studies,⁵ och det svenska projektet Mapping Lived Religion: Medieval Cults of Saints in Sweden and Finland⁶ som konstruerar en open access-databas över medeltida helgonkulturer. Vårt tillförande av det finska materialet till databasen kommer att vara en viktig del av samarbetet.

Projektet leds av docent Sari Katajala-Peltomaa och därtill ingår tre andra forskare: docent Marika Räsänen och doktor Sofia Lahti samt

4. HEX – CoE in the History of Experiences, <https://research.tuni.fi/hex-fi>.
5. Trivium – Tampere Centre for Classical, Medieval and Early Modern Studies, <https://research.tuni.fi/trivium-fi>.
6. Linnaeus University, Project: Mapping Lived Religion. Medieval cults of saints in Sweden and Finland, <https://lnu.se/en/research/searchresearch/forskningsprojekt/mapping-lived-religion-medieval-cults-of-saints-in-sweden-and-finland>.

magister Anna-Stina Hägglund som kommer att inleda sitt postdokprojekt efter att hon har slutfört sin doktorsavhandling.⁷ Varje forskare har sitt särskilda område. De fyra delprojekten använder gemensamma begrepp men fokuserar på olika källor: nämligen det liturgiska materialet; särskilt hymner, antifoner, kalendrar och predikningar, dokument såsom donationer, testamenten och brev samt artefakter som kultföremål med ikonografiska referenser till helgon.

Sari Katajala-Peltomaa: Uppleva det heliga – förkroppsligad ackulturation genom Vadstenapredikan

Heliga Birgittas klosterorden (*Ordo Sanctissimi Salvatoris*) godkändes 1370 av påven Urban V. Vadstena, huvudklostret för birgittinorden, grundades på land som hade donerats av kungaparet av Sverige (kung Magnus och drottning Blanka) på 1340-talet innan Birgitta flyttade till Rom.⁸ Klostret invigdes 1384. Under 1400-talet blev det ett viktigt religiöst, ekonomiskt och politiskt centrum, och det utgjorde flera gånger mötesplats för riksrådet och politiska förhandlingar. Birgittinorden spred sig i Östersjöregionen och bildade därefter en enande överstatlig enhet i området.⁹

7. Projektets webbsida finns här: <https://www.tuni.fi/fi/tutkimus/eleetty-usko-keskiajan-suomessa-levd-religion-i-medeltida-finland> och det går också att följa oss på Twitter: @i_levd och på facebook: <https://www.facebook.com/medeltida.levdreligion>.
8. Studierna om Birgitta som mystiker och om hennes uppenbarelser är många och fältet är internationellt. Se till exempel Birgitta Fritz översikt, 'St Birgitta and Vadstena Abbey in scholarly literature published during the jubilee year 2003', *Scandinavian Journal of History* 20 (2003), s. 277–286 för internationella publikationer publicerade endast under Birgittas jubileumsår. Det är inte överraskande att både det akademiska och det populära intresset har varit enormt i Sverige, och fältet är för brett att redogöras för i detalj. För finländsk forskning, se Birgit Klockars, *Birgitta och böckerna. En undersökning av den heliga Birgittas källor* (Stockholm 1966); Klockars, *Birgittas värld*; Päivi Salmesvuori, 'Ammattina pyhimys – Ruotsin Pyhä Birgitta (1303–1373)', Marja-Liisa Linder et al. (toim.), *Ristin ja Olavin kansaa. Keskiajan usko ja kirkko Hämeessä ja Satakunnassa* (Tampere 2000); Päivi Setälä & Eva Ahl (toim.), *Pyhä Birgitta – Euroopan suojeluspyhimys* (Helsinki 2003); Eva Ahl, 'Pyhä Birgitta – profeteetta vai poliitikko?', *Ennen ja nyt* 2003:1 och Päivi Salmesvuori, *Power and Sainthood. The Case of Birgitta of Sweden* (Houndmills 2014).
9. Tore Nyberg, *Birgittins festgåva. Studier om Heliga Birgitta och Birgittinorden* (Uppsala 1991) och Claes Gejrot, Sara Risberg & Mia Åkestam (eds.), *Saint Birgitta, Syon and Vadstena. Papers from a Symposium in Stockholm 4–6 October 2007* (Stockholm 2010).

Predikan var en viktig kommunikationskanal i det medeltida Europa, och Norden var inget undantag.¹⁰ Att predika, även för lekmännen, var en viktig del i birgittinordens ideal. Eftersom Vadstena var ett viktigt pilgrimscentrum för finska pilgrimer, var dess undervisningsprogram, som spreds via predikningar, också relevant här. Birgittas festdagar (*Translatio* 28.5, *Nativitas* 23.7, *Canonizatio* 7.10) var de mest välbesökta tillfällena i klosterkyrkan, och predikan på dessa dagar nådde en bred publik, potentiellt tusentals.¹¹ Dessutom var den birgittinska predikan ett motiv för grundläggningen av klostret i Nädendal.¹² Några av de mest berömda Vadstenapredikanterna besökte dotterklostret i *Vallis Gratiae* och tillbringade tid där. Nädendals kloster var ett av de mest betydelsefulla religiösa bildningscentrumen i Finland,¹³ och därför var Vadstenapredikningarna en betydelsefull del av religiös ackulturation också i denna del av riket.

10. David D'Avray, *Medieval Marriage Sermons. Mass Communication in a Culture without Print* (Oxford 2001).
11. Vadstenapredikan har hittills analyserats ganska lite och nästan uteslutande av svenska forskare. Roger Andersson, *Postillor och predikan. En medeltida texttradition i filologisk och funktionell belysning* (Stockholm 1994); Roger Andersson, *Predikosamlingar i Vadstena klosterbibliotek. Vadstenabrödernas predikan, meddelanden 1* (Uppsala 1994); Roger Andersson, *De birgittinska ordenprästerne som traditionsförmedlare och folkfostrare* (Stockholm 2001); Roger Andersson & Stephan Borgehammar, 'The preaching of the Birgittine Friars at Vadstena Abbey', *Revue Mabillon* 8:69 (1997), s. 209–236; Louise Berglund, *Guds stat och maktens villkor. Politiska ideal i Vadstena kloster ca 1370–1470* (Uppsala 2003); Monica Hedlund, 'The use of model sermons at Vadstena. A case study', Roger Andersson (ed.), *Constructing the Medieval Sermon* (Turnhout 2007), s. 117–164; Maria Berggren (ed.), *Homiletica Vadstenensia. Ad religiosos et sacerdotes* (Turnhout 2009). För den finländska forskningen, se Maliniemi, *De sancto Henrico episcopo*; Heikkilä, *Pyhän Henrikin legenda*, speciellt s. 201–204; Jussi Hanska, 'Saarnaajat pyhiinvaeltäjien oppaina ja innoittajina', Sari Katajala-Peltomaa, Christian Krötzel & Marjo Meriluoto-Jaakkola (toim.), *Suomalaisten pyhiinvaellukset keskiajalla. Kun maailma aukeni* (Helsinki 2015), s. 107–121.
12. FMU 2265: "tha tykker os nyttoghare wara fore munga handa saka skuldh, serdelis fore predican, sriiftamaal oc affladz skuldh, som ythermeer ær oc skeer j sancte Birgitte ordon aff Wadzstena æn j androm clostrom, at ther stichtadhes eet closter aff then ordon, som badhe systre och brødher æræ vtj skikkadhe epter Gudz eenkan-nelighom wilia, honum til thienist oc syndughom menniskiom til hungnat oc syndæbætringh."
13. Se till exempel Marko Lamberg & Mikko Kauko (toim.), *Naantalinn luostarin kirja* (Helsinki 2017); Marko Lamberg, *Jöns Budde. Birgittalaisveli ja hänen teoksensa* (Helsinki 2007) och Birgit Klockars, *I Nädens dal. Klosterfolk och andra c. 1440–1590* (Helsingfors 1980). Om medeltida litterär kultur i allmänhet, se Tuomas Heikkilä (toim.), *Kirjallinen kulttuuri keskiajan Suomessa* (Helsinki 2010).

Mer än 6 000 predikningar producerades under medeltiden i Vadstena.¹⁴ Den stora predikosamlingen har använts förvånansvärt lite med tanke på dess värde som källmaterial. Merparten av materialet är ottryckt, men samlingen i Uppsala universitetsbibliotek digitaliseras för närvarande. För detta projekt kommer cirka 120 *de sanctis*-predikningar som predikades på Birgittas festdagar cirka 1400–1520 att väljas ut för närmare granskning.¹⁵ Predikan på ett skyddshelgons festdag var mer betydelsefull än en vanlig söndagspredikan, och detta specifika liturgiska ögonblick intensifierade publikens engagemang i interaktion.¹⁶

Avsikten är att spåra hur sensoriska element användes i helgonpredikningar för att skapa en upplevelse av det heliga. Den teoretiska utgångspunkten är förståelsen att den avsedda publiken alltid är närvarande i texten, liksom den direkta kopplingen mellan sinnena och deras språkliga och kognitiva uttryck. Genom oratorisk konst och känslomässiga tekniker väckte predikanten minnen och känslor i lyssnarnas sinne. Ordförråd och passager i texten bidrog till upplevelsen: predikanten väckte känslor och föreställde sinnesupplevelser och skapade ett band mellan sig själv, de hängivna som åhörde predikan och den himmelska beskyddaren själv. Heliga Birgitta beskrivs till exempel som

14. Berggren, *Homiletica Vadstenensia*, s. VIII–X.
15. Som referensmaterial kommer Birgittas mirakler att analyseras. *Acta et processus canonizationis beate Birgitte*, ed. Isak Collijn (Uppsala 1924–1931). För studier om Birgittas mirakler, se Fröjmark, *Mirakler och helgonkult*; Myrdal & Bäärnhjelm, *Kvinnor, barn & fester*; Krötzel, *Pilger, Mirakel och Alltag* och Cordelia Heß, *Heilige machen im spätmittelalterlichen Ostseeraum. Die Kanonisationsprozesse von Birgitta von Schweden, Nikolaus von Linköping und Dorothea von Montau* (Berlin 2008), s. 99–204; Katajala-Peltomaa, *Demonic Possession and Lived Religion*, s. 138–148; Sari Katajala-Peltomaa, 'Devotional strategies in everyday life. Laity's interaction with saints in the North in the fourteenth and fifteenth centuries', Sari Katajala-Peltomaa & Raisa Maria Toivo (eds.), *Lived Religion and the Long Reformation in Northern Europe c. 1300–1700* (Leiden 2017), s. 21–45; Sari Katajala-Peltomaa, 'Riivattu Cristina. Yksilö, yhteisö ja rituaalit keskiajan maailmankuvassa', Irma Sulkunen, Marjaana Niemi & Sari Katajala-Peltomaa (toim.), *Usko, tiede ja historiankirjoitus. Suomalaisia maailmankuvia keskiajalta 1900-luvulle* (Helsinki 2016), s. 35–65; Sari Katajala-Peltomaa, 'Arki, hoiva ja pyhiinvaellukset', Sari Katajala-Peltomaa, Christian Krötzel & Marjo Meriluoto-Jaakkola (toim.), *Suomalaisten Pyhiinvaellukset keskiajalla. Kun maailma aukeni* (Helsinki 2014), s. 163–179 och Sari Katajala-Peltomaa, 'Fatherhood, masculinity and lived religion in late medieval Sweden', *Scandinavian Journal of History* 38 (2013:2), s. 223–244.
16. Roger Andersson & Stephan Borgehammar, 'The preaching of the Birgittine Friars at Vadstena Abbey', *Revue Mabillon* 8:69 (1997), s. 209–36; George Ferzoco, 'The context of medieval sermon collections on saints', Carolyn Muessig (ed.), *Preacher, Sermon and Audience in the Middle Ages* (Leiden 2002), s. 279–288.

ett litet moln som regnade tröst till sina anhängare och gjorde kyrkan bördig. Det fanns också andra, negativa typer av moln; stumma och tysta, det vill säga prästerskapet som inte fullföljde sin uppgift att predika, och ännu värre, de som regnade eld och svavel: syndare.¹⁷

Att vidröra, se, höra och dofta var avgörande för att göra religion, dogmer och liturgi konkreta och begripliga. Det heliga, som en fysisk plats, ett socialt konstruerat utrymme eller koncept, var avgörande i den medeltida världen, kärnan i både religion och gemenskap.¹⁸ Det heliga var inte stabilt eller fast utan ett flöde, det krävde (om)konstruktion och återkommande förhandlingar. Detta var en mångfasetterad process med beteendemässiga förväntningar samt sensoriska och emotionella svar.¹⁹

Sinnena används för att bearbeta information och mening och de kan utvecklas i detta avseende. Så även om de är fysiologiska funktioner är sinnen inte ohistoriska utan också sociala och kulturella processer bundna till ett sammanhang.²⁰ Avsikten är att granska stimuli, den avsedda sensoriska uppfattningen av predikan. I en predikan varnades pilgrimer till exempel för att inte låta foten glida från den rätta vägen, som en liten räva på den hala isen²¹ – en inte alldeles främmande situation för nordiska pilgrimer. Detaljerna i den konkreta vardagliga *senses-*

17. Uppsala universitetsbiblioteket (UB), C317, fols. 94r–96r. Jag tackar Roger Andersson och Stephan Borgehammar för tillgång till en databas över transkriberade Vadstena-predikningar.
18. Emile Durkheim, *Les formes élémentaires de la vie religieuse. Le système totémique en Australie* (Paris 1968 [1912]); Rudolf Otto, *Das Heilige. Über das Irrationale in der Idee des Göttlichen und sein Verhältnis zum Rationalen* (München 1963 [1917]). Om samhällsbyggande via och inom kanonisationsprocesser, se Didier Lett, *Un procès de canonisation au Moyen Âge. Essai d'histoire sociale. Nicolas de Tolentino, 1325* (Paris 2008).
19. Dawn Marie Hayes, *Body and Sacred Place in Medieval Europe, 1100–1389* (New York 2003); Sarah Hamilton & Andrew Spicer (eds.), *Defining the Holy. Sacred Space in Medieval and Early Modern Europe* (Aldershot 2005); Tobias Döring, 'Introduction', Susanne Rupp & Tobias Döring (eds.), *Performances of the Sacred in Late Medieval and Early Modern England* (Amsterdam 2006), s. 7–11; Lawrence Besserman (ed.), *Sacred and Secular in Medieval and Early Modern Culture* (New York 2006); Jennifer Mara de Silva, 'Piously made'. Sacred space and the transformation of behaviour', ed. Jennifer Mara de Silva, *The Sacralization of Space and Behaviour* (Aldershot 2015), s. 1–33.
20. David Howes, *Empire of the Senses. The Sensual Culture Reader* (Oxford 2005); Mark Smith, *Sensing the Past. Seeing, Hearing, Smelling, Tasting, and Touching in History* (Berkeley 2008); Eric Palazzo, *L'invention chrétienne des cinq sens dans la liturgie et l'art au Moyen Âge* (Paris 2014); Richard Newhauser (ed.), *A Cultural History of the Senses in the Middle Ages* (London 2016). Om kinestesi, se Uwe Proske & Simon C. Gandevia, 'The kinaesthetic senses', *Journal of Physiology* 587 (2009:1), s. 4139–4146.
21. UB C313, fol. 217v.

cape och i kroppsliga uttryck i predikningar kan ses som föreställda upplevelser, något lyssnarna kunde identifiera sig med. Synkroniserade rörelser och delade rytmer, som knäböjande eller samtidiga steg för pilgrimer som gick samma väg, ökade vikten av förkroppsligandet av det heliga och av "förkroppsligad ackulturation" inom religionen. Ritualer var kroppsliga praktiker och som sådana personliga, rent av intima men samtidigt offentliga och synliga för andra. De möjliggjorde interaktionen mellan de närvarande människorna och det transcendentala.²²

Predikningarna gav påminnelser om tidigare beröringar, dofter, ljud och synintryck, vilket framkallade en upplevelse: de konkretiserade det heliga och möjliggjorde identifiering bland gruppen av hän-givna. Teoretiska ramar av "föreställda upplevelser" erbjuder en ny förståelse och metodologisk utveckling inom studiet av predikningar och möjliggör en ny insikt om hur människor levde sin religion i det medeltida Finland.

Marika Räsänen: Skapa enighet och bilda identitet genom liturgisk sång

På medeltiden var liturgin – och är det fortfarande – förknippad med årets gång, vardagsliv, helgdagar och högtider. Liturgin var exakt definerad och regelbunden i sina utgångspunkter. Den hade en både regel-mässig, universell karaktär i hela kristenheten och starka lokala särdrag. Den medeltida liturgin kan förstås som en berättande och praktisk teologi vars tillgänglighet i princip berörde alla. Detta i kombination med att liturgin upplevdes starkt genom olika sinnen gör den till ett utmärkt material för att undersöka den medeltida levda religionen. Utifrån en stor mängd källor fokuserar jag min forskning på framför allt gudstjänster för olika helgons festdagar.²³

22. Viktor Turner, *The Ritual Process. Structure and Anti-Structure* (Aldine 1969); Clifford Geertz, *Local Knowledge. Further Essays in the Interpretative Anthropology* (New York 1983); Catherine Bell, *Ritual Theory, Ritual Practice* (Oxford 1992); Philippe Buc, *Dangers of Ritual* (Princeton 2002); Joëlle Rolle-Koster (ed.), *Medieval and Early Modern Ritual. Formalized Behavior in Europe, China and Japan* (Leiden 2002); Gábor Klaniczay, 'Ritual and narrative in late medieval miracle accounts. The construction of the miracle', Sari Katajala-Peltomaa & Ville Vuolanto (eds.), *Religious Participation in Ancient and Medieval Societies. Rituals, Interaction, and Identity* (Rome 2013), s. 207–223.
23. Korpus av källor bildas särskilt av liturgiska fragment, handskrifter och inkunabler från Nationalbiblioteket i Helsingfors. Några intressanta handskrifter finns också på Åbo Akademis bibliotek och i Riksarkivet i Åbo.

En premis för denna del av projektet är en medeltida idé om att olika element i helgonliturgin skulle kombineras med Bibelns berättelser och ett bredare spektrum av heliga texter.²⁴ Tillsammans skapade olika typer av sånger och reciterade (sjungna) texter en tidlös koppling mellan präster, liturgins deltagare och tillbedjare av helgon i de liturgiska händelserna. Här undersöks den reglerade liturgin som ett delat symboliskt system utgående från de senaste vetenskapliga observationerna om den liturgiska ritens kraft att påverka alla sinnen. Forskningens syfte är att besvara frågan om hur närvaron skapades med helgonet och hur den möjligen upplevdes i det medeltida samhällets liturgiska kultur som Åbo stift var en del av, men som ändå hade lokala särdrag.²⁵

Internationellt används liturgiska källor fortfarande sällan av historiker, men intresset växer hela tiden och forskning görs särskilt i tvärvetenskapligt samarbete.²⁶ I Finland har musikologerna gjort ett beaktansvärt arbete med manuskript och fragment som innehåller musikaliska notationer, och historiker har lagt fram viktig grundforskning (till exempel paleografisk och kodikologisk analys) i anslutning till det medeltida (finländska) materialet i allmänhet, men inget riktigt försök att kombinera den musikologiska analysen med de kulturhisto-

24. William Durand, *Rationale V. Commentary on the Divine Office. Introduction, Translation and Notes by Timothy M. Thibodeau*, ed. Timothy Thibodeau, Corpus Christianorum in Translation (Turnhout 2015). Se särskilt 'Introduction'.
25. På många sätt är Eric Palazzo bok en utgångspunkt för denna studie, *L'invention chretienne des cinq sens dans la liturgie et l'art au moyen age* (Paris 2014). Jeffrey Hamburger har också med sina kollegor gjort en banbrytande studie om dominikanska (särskilt om kvinnors), liturgiska böcker och de sensoriska stimuli som de kunde erbjuda till dominikanernas devotionella liv, se till exempel Jeffrey F. Hamburger, *Leaves from Paradise. The Cult of John the Evangelist at the Dominican Convent of Paradise Bei Soest*, Houghton Library Studies 2 (Cambridge, Massachusetts 2008). Marika Räsänen med Hilkka-Liisa Vuori och Seppo Heikkinen har i *The Medieval Offices of Saint Thomas Aquinas*, DocMus Research Publications 14 (Helsinki 2019) hävdar att deltagarna i den medeltida liturgin kunde uppfatta en helig och osynlig verklighet genom sina sinnen. Det är samma sensoriska process som Räsänen är intresserad av att studera här.
26. Om förhållandet mellan liturgiska källor och studier av historia, se till exempel Eric Palazzo, *A History of Liturgical Books from the Beginning to the Thirteenth Century* (Orig. 1993 *Le Moyen Age. Des origines au XIIIème siècle*) (Minnesota 1998). En stor multidisciplinär insats är studien Thomas J. Heffernan & E. Ann Matter (eds.), *The Liturgy of the Medieval Church* (Kalamazoo, Michigan 2001; second edition 2005). I denna bok är historikerns del relativt stor. Den innehåller även en artikel som behandlar det medeltida Sverige: Sven Helander, 'The liturgical profile of the parish church in medieval Sweden', *The Liturgy*, s. 129–166, som är viktigt för dessa studier.

riska aspekterna har hittills gjorts.²⁷ Det liturgiska livet i Åboregionen kännetecknades av två liturgiska ritualer som delade samma symboliska system (den dominikanska ritualen) vilka hade både reguljära (dominikanska) och sekulära (stiftets) inslag.²⁸ Kombinationen av de båda systemen, tillsammans med vissa franciskanska och birgittinska intryck,²⁹ bildade ett centralt element i skapandet av stiftsinvånarnas världsbild. En noggrann analys av de liturgiska källorna (både skriftliga och liturgiska/devotionella artefakter) och en jämförande läsning av de existerande dokumenten kan ge oss mer varierande perspektiv på helgonvördnad och på delade känslor och vidare fördjupa vår förståelse om religionen som levd.

Jag närmar mig mina källor utgående från definitionerna av levd religion och den hagiografiska forskningstraditionen.³⁰ Utgångspunk-

27. Toivo Haapanen, *Verzeichnis der mittelalterlichen Handschriftenfragmente in der Universitätsbibliothek zu Helsingfors. I. Missalia* (Helsinki 1922); Toivo Haapanen, *Verzeichnis der mittelalterlichen Handschriftenfragmente in der Universitätsbibliothek zu Helsingfors. II. Gradualia. Lectionaria Missae* (Helsinki 1925); också Martti Parvio har studerat medeltida mässboken, till exempel när ett faksimil av Ritva Leppihalme et al. (eds.), *Missale Aboense. Secundum Ordinem Fratrum Praedicatorum* (original 1488) publicerades 1971; Ermo Äikää, 'Hymnus angelicus. Latinalaisen messun Gloria-momentti ja -melodiä Suomessa keskiajan lopulla' (Helsinki 1981); Ilkka Taitto, *Documenta Gregoriana. Latinalaisen kirkkolaulun lähteitä Suomessa* (Porvoo & Helsinki 1992); Ilkka Taitto, 'Kirkkolaulun vanhimmat lähteet Suomessa', Reijo Pajama (toim.), *Näkökulmia Suomen kirkkomusiikkiin* (Helsinki 1994), s. 18–22; Ilkka Taitto, 'Catalogue of medieval manuscript fragments in the Helsinki University Library. Fragmenta Membranea 4:1, Antiphonaria: Text' (Helsinki 2001); Heikkilä (toim.), *Kirjallinen kulttuuri keskiajan Suomessa*, vissa tidigare resultat har Heikkilä et al. publicerat i *Historisk Tidskrift för Finland* (HTF) 93 (2008:3); Hilkka-Liisa Vuori, 'Neitsyt Marian yrttitarhassa. Birgittalaisarten matutinin suuret responsoriot' (Helsinki 2011). Ett bra exempel på ny tvärvetenskaplig forskning om liturgi är studierna om Codex Westh (från 1500-talet) i Finland, se Jorma Hannikainen et al. (eds.), *Codex Westh. Westhin koodeksin kirkkolaulut*, DocMus-tohtorikoulun julkaisuja (Helsinki 2012).
28. Om liturgins grundläggande särdrag i Åbo stift, se till exempel Aarno Malin, *Der Heiligenkalender Finnland. Seine Zusammensetzung und Entwicklung* (Helsinki 1925) och Heikkilä, *Kirjallinen kulttuuri keskiajan Suomessa*.
29. Taitto, *Documenta Gregoriana*.
30. Forskningstraditionen om hagiografien är lång och mycket omfattande. Den kan spåras tillbaka till bollandisternas arbete på 1600-talet. Framför allt följer jag de angloamerikanska, italienska och franska traditionerna. Det har också gjorts mycket nordisk forskning om de nordiska helgonen under det senaste decenniet. Jag bör nämna några studier som är viktiga för vårt projekt: Heikkilä, *Pyhän Henrikin Legenda*; Sara Nilsson Ellis, *Creating Holy People and Places on the Periphery. A Study of the Emergence of Cults of Native Saints in the Ecclesiastical Provinces of Lund and Uppsala from the Eleventh to the Thirteenth Centuries* (Göteborg 2015), <https://gupea.ub.gu.se/>

ten är att den liturgiska riten var ett av de effektivaste sätten att känna helgonets närvaro. Centrala element för sinnena var att höra den liturgiska melodin och de höglästa texterna och att se riten, men därtill också att känna doften av rökelse, en sorts "luktad helighet". Det heliga var möjligt att "smaka på" i det eukaristiska brödet eller när relikerna vördades och relikvarierna kysstes. Signaler som mottogs med olika sinnen var kraftfulla nog för att skapa en upplevelse av helgonets materiella närvaro bland medeltidens människor.³¹ Denna studie fokuserar särskilt på de sätt på vilka man lyssnar på och sjunger liturgin, genom vilka ett helgon materialiseras i lyssnarens och sångarens kropp genom sinnena.³² Helgonets proprium-liturgi är att förstå som en biografisk text, vilket var den vanligaste hagiografiska genren.³³ Den liturgiska, sjungna hagiografen kallas på engelska *sonic hagiography*.³⁴ I det här projektet tolkas sonic hagiography i bred bemärkelse som "kulturens ljud", vilka förstärks till exempel av relikernas närvaro, deras dofter och bilder. Helgonets *praesentia* (närvaro) föddes genom fromma övningar men också genom dofter och visuella observationer.

Min analys utgår från känslomässiga och sensoriska lexikon, från språkpreferensrelationer och metaforer som används i texterna och deras kombinationer med melodier. Den senaste internationella forskningen har uppmärksammat de tidsformer som används i texterna, deras variationer och funktioner. Till exempel en forskare i liturgi, Patrick

handle/2077/37695; Annette Landen & Per Beskow (eds.), *Birgitta av Vadstena. Pilgrim och profet 1303–1373* (Stockholm, 2004); Maria H. Oen (ed.), *A Companion to Birgitta of Sweden and Her Legacy in the Later Middle Ages* (Leiden 2019).

31. Upplevelsen av helgonet genom sinnena har varit föremål för internationell forskning. En av pionjärerna är Caroline Walker Bynum, se särskilt hennes senaste böcker, *Christian Materiality. An Essay on Religion in Late Medieval Europe* (New York 2011) och *Dissimilar Similarities. Devotional Objects in Late Medieval Europe* (New York 2020). Från det nordeuropeiska perspektivet, se Henning Laugerud, Salvador Ryan & Laura Katrine Skinnebach (eds.), *The Materiality of Devotion in Late Medieval Northern Europe. Images, Objects, Practices* (Dublin 2016).
32. Vuori, Räsänen & Heikkinen, *The Medieval Offices of Saint Thomas Aquinas*.
33. Om avläsningar av liturgin, se till exempel Thomas J. Heffernan, 'The liturgy and literature of saints' lives', E. Ann Matter & Thomas J. Heffernan (eds.), *The Liturgy of the Medieval Church* (Kalamazoo, Michigan 2001), s. 65–94; Vuori, Räsänen & Heikkinen, *The Medieval Offices of Saint Thomas Aquinas*.
34. Susan Boynton, 'Religious soundscapes. Liturgy and music', Miri Rubin & Walter Simons (eds.), *The Cambridge History of Christianity 4. Christianity in Western Europe, c. 1100–c. 1500* (Cambridge 2009), s. 238–253, <https://doi.org/10.1017/CHOL9780521811064.018>.

M. T. Bergin, har hävdad att användningen av presens var avsedd för att väcka starka mystiska erfarenheter eller känslor hos åhörarna eller en känsla av närhet till helgonet.³⁵ Musikologen Ilkka Taitto har för sin del påpekat att vissa "effektord" och deras upprepning såsom *hodie*, "i dag") har haft samma funktion som användningen av tempus för att skapa närhet mellan de medeltida människorna och helgonet.³⁶

Forskare inom hagiografi, såsom Susan Boynton som speciellt har undersökt sonic hagiography, betonar att en korrekt förståelse av budskapet inom hagiografen är möjlig endast när man är bekant med den religiösa, socioekonomiska och politiska synen hos samhället i vilket källorna som man studerar har producerats.³⁷ Således är det centralt för forskaren att förstå liturgins förhållande till den tid då liturgin användes: samma melodi, ord eller metafor kan öppna olika horisonter av mening vid olika tidpunkter och i olika samhällen. I Åbo stift är det ofta svårt att identifiera den exakta tiden och platsen för när eller var källorna har använts, men det är möjligt att göra välgrundade tolkningar. I allmänhet måste man vara uppmärksam på lokala förhållanden: till exempel finns det i den helige biskop Henriks liturgi, som användes i Åbo stift, lån från *dies natalis* av Dominicus, grundaren av dominikanorden. Inga liknande lån har hittats någon annanstans i Sverige.³⁸ Det är kanske inte möjligt att bilda sig en uppfattning om hur unionen mellan dessa två helgon har upplevts som en del av den sekulära liturgin, men i stiftets dominikanska samhälle och ur ett dominikanskt perspektiv är det möjligt att reflektera över temat som en del av den levda religionen.³⁹

35. Patrick Michael Bergin, *The Offices for the Two Feasts of Saint Dominic* (The Ohio State University 2019), https://etd.ohiolink.edu/apexprod/rws_olink/r/1501/10?p10_etd_subid=183043&clear=10.

36. Taitto, *Documenta Gregoriana*.

37. Boynton, 'Religious soundscapes'.

38. Taitto, *Documenta Gregoriana*, s. 294.

39. Om liturgisk gemenskap och identitet inom dominikanerorden, se till exempel Eleanor Giraud, "'Totum Officium Bene Correctum Habeatur in Domo". Uniformity in the Dominican Liturgy', Cornelia Linde (ed.), *Making and Breaking the Rules. Discussion, Implementation, and Consequences of Dominican Legislation*, Studies of the German Historical Institute London (Oxford 2018), s. 153–172; Marika Räsänen, 'Ecce novus. Saint Thomas Aquinas and dominican identity at the end of the fourteenth century', *Acta Ad Archaeologiam et Artium Historiam Pertinentia* 31 (December 31, 2019), s. 161–176, <https://doi.org/10.5617/acta.7805>; och om liturgisk gemenskap och vardagsliv bland dominikanska nunnor, se Claire Taylor Jones, *Ruling the Spirit*.

De liturgiska kalendrar som användes i Åbo stift utgör ett fruktbart material ur ett lokalt perspektiv. Där finns antydningar i kalenderanteckningar som berättar om lokal praxis i liturgin: till exempel tolkades helgon från den internationella dominikanorden på olika sätt i olika svenska stift och församlingar.⁴⁰ Hittills har de liturgiska termerna *festum terrae*, *festum fori* och *festum chori* endast fått lite uppmärksamhet i studier om det medeltida Finland.⁴¹ I kalendrarna pekade dessa termer sannolikt på hur utbrett helgdagar firades i lokalsamhället. Genom en närläsning (*close reading*) av anteckningar i kalendrar och jämförande analyser är det möjligt att närma sig Åbo stift på en gräsrotsnivå och på så sätt skissera ramarna till människors vardagliga liv och levda religion.

Anna-Stina Hägglund: Medeltidsbrevens som ingång till att studera helgonkulturer i det medeltida Finland

En betydande del av det medeltida källmaterialet från Finland består av olika typer av brev – bevarade både som original och som kopior.⁴² Källmaterialet berör främst offentliga ärenden beträffande jordägande och administration såsom försäljningar, jordbyten, donationer, pantsättningar, arvskiften, domar, fastebrev och så vidare.⁴³ Hur kan man

Women, Liturgy, and Dominican Reform in Late Medieval Germany, Middle Ages Series (Philadelphia 2018).

40. Malin, *Der Heiligenkalender Finnlands*.

41. Arvid Lindhagen, 'Om betydelsen af uttrycket festum terrae', *Nordisk tidskrift för bok- och biblioteksväsen* (1922), s. 235–238.

42. Största delen av materialet förvaras i Riksarkivet i Stockholm, men är tillgängligt digitalt genom databaserna *Svenskt Diplomatariums huvudkartotek* (SDHK) och *Diplomatarium Fennicum* (DF) som utgör en kompletterad och utökad version av Reinhold Hausens editioner av medeltidsdokumenten i *Finlands medeltidsurkunder I–VII* och *Åbo domkyrkas svartbok* (*Registrum Ecclesiae Aboensis* = REA). Hausens edition av Svartboken grundar sig egentligen på flera kopieböcker som sammanställdes vid domkyrkans kansli under slutet av 1400-talet där den så kallade Svartboken utgör den huvudsakliga källan. För mer information om Hausens publiceringsarbete, se Taina Saarenpää, *Turun tuomiokirkon Musta kirja ja lähteiden julkaisemisen jatkuo Suomessa varhaismodernista digitaaliseen aikaan* (Turku 2019).

43. Birgitta Fritz, 'De svenska medeltidsbrevens trädning till 1800-talets början. En arkiv-historisk översikt', *Meddelanden från det Svenska Riksarkivet 1976–1977* (1980). *Reviderad och försedd med uppgifter om Senare litteratur*, Meddelanden från det Svenska Riksarkivet 2009; Inger Larsson, 'Diplom – Det Medeltida Brevet', Sven-Bertil Jansson, Rune Palm, & Barbro Söderberg (red.), *Den medeltida skriftkulturen i Sverige. Genrer och texter* 5, Scripta Maiora (Stockholm 2010), s. 123–146.

då använda detta material som en ingång till studiet av religionen i Finland under senmedeltiden? Inom ramen för denna del av projektet är det två aspekter av medeltidsbrevens som står i fokus: 1) referenser till helgons festdagar i dateringen av diplom, det vill säga offentliga brev och 2) referenser till helgon i donationer och testamentsgåvor riktade till Åbo domkyrkas altarstiftelser⁴⁴ och Nådendals kloster⁴⁵.

Även i de fall då diplomens innehåll saknar direkt koppling till religionsutövning eller tro (såsom i köpe- och fastebrev) utgör de ett ypperligt exempel på hur den religiösa och den sekulära sfären var sammanlänkade. Ett uttryck för detta är hänvisningar till helgons festdagar vid dateringspraktiker av breven. Dateringar är nämligen ett utmärkt exempel på hur det andliga manifesterades i det dagliga livet och den levda religionen – detta eftersom ett vanligt sätt att datera handlingar var med så kallad liturgisk datering, det vill säga datum angavs i relation till någon av kyrkoårets högtider eller ett helgons festdag.⁴⁶ Exempel på sådana formuleringar är "annan daghin æftir sancti laurenti dagh"⁴⁷ eller "vm waara fru apton visitacionis"⁴⁸. Det här är en aspekt som hittills inte har fått någon större uppmärksamhet i forskningen om helgonkulturer, även om kulternas inflytande på människors tidsuppfattning och årets gång har lyfts fram som ett uttryck för den levda religionen. Kunskapen om vilka helgon som användes var nära sammankopplad med vilka helgons kult som var utbredd på den plats där ett brev utställdes. Utöver de allmänkristna helgonen kunde här också användas regionala och lokala helgons festdagar. Praxis kring dateringen av dokument visar därmed också hur helgonen var en del

44. Eftersom Åbo domkyrkas arkiv så gott som totalt har gått förlorat är kopieböckerna som sammanställdes under slutet av 1400-talet en viktig källa till information om de donationer och testamentsgåvor som riktades till kyrkans många altarstiftelser och kapell.

45. Nådendals klostrets arkiv utgör den enskilt största arkivenheten från det medeltida Finland och består sammanlagt av 274 dokument som förvaras i Riksarkivet i Stockholm. Ville Walta, 'Writing charters and building archives in medieval Sweden. The example of the Birgittine monastery of Naantali', *Archiv für Diplomatik, Schriftgeschichte, Siegel- und Wappenkunde* (2012:58), s. 283–342 och Ville Walta, 'Hiippakunta muodonmuutoksessa', Tuomas Heikkilä (toim.), *Kirjallinen kulttuuri Suomessa*.

46. Om den kyrkliga kalendern och kronologi under medeltiden, se Dean R. Ware, 'Medieval chronology. Theory and practice', James M. Powell (ed.), *Medieval Studies. An Introduction* (New York 1992, second edition), s. 252–277.

47. 12.8.1388 SDHK 13455/ DF 975.

48. 1.7.1430 REA 434.

av människors vardag och medvetande och på så vis ett uttryck för den levda religionen.⁴⁹

Tidigare forskning har kartlagt helgondateringar i Danmark och Sverige, men sådana studier saknas för Åbo stift. Forskningen har visat att det finns en koppling mellan den lokala helgonkulten och dateringen av dokument. Detta hängde också samman med etableringen av lokala helgons kulturer såsom sankt Knut, Olof, Sigfrid, Eskil och så vidare i Skandinavien. Ett tecken på att ett helgons status blivit mer etablerad var att det hade blivit så pass allmänt känt på en plats att dess festdag användes vid dateringar. Det finns därmed också regionala skillnader i bruket av dateringshelgon, eftersom firningsgraden varierade mellan olika stift.⁵⁰ Nyare forskning har också visat en tydlig koppling mellan etableringen och utbredningen av Sankt Eriks kult i Norden och bruket att hänvisa till helgonet i brevdateringar.⁵¹

Helgondateringar som metod erbjuder nya möjligheter att studera helgonens närvaro i människors vardag och är särskilt lovande för områden där källmaterialet annars är sparsamt eller ojämnt traderat, såsom de medeltida källorna från de nordiska länderna – detta eftersom breven utgör den enskilt största kategorin av skriftliga källor från området. Att studera dateringshelgon ger därför ett nytt grepp för studiet av den levda religionen i stiftet. Dateringarna berättar också om hur helgonens högtider delade in året och vilka helgon som var av sådan betydelse att de användes vid dateringen. Detta är också kopplat till det allmänna medvetandet och sedvänjor beträffande vilka helgons festdagar man skulle referera till, men också till skrivarnas kunskap om den liturgiska kalendern och dess festdagar.⁵²

49. McGuire, *Lived Religion*, s. 29–31.

50. Thelma Jexlev, 'Lokalhelgener og middelalderlige nordiske brevdateringer', Karsten Fledelius, Niels Lund & Herluf Nielsen (red.), *Middelalder, Metode Og Medier. Festskrift Til Niels Skyum-Nielsen* (København 1981), s. 223–260.

51. Christian Oertel, *The Cult of Saint Erik in Medieval Sweden. Veneration of a Royal Saint, Twelfth–Sixteenth Centuries*, Acta Scandinavica. Aberdeen Studies in the Scandinavian World 5 (Turnhout 2016), s. 16–17.

52. Om hur medeltidens människor valde vilka helgon man skulle vända sig till, se Christian Krötzel, 'How to choose a saint? On propagation, advice, and decision-making in medieval communities', Paolo Golinelli (ed.), *Agiografia e Culture Popolari. Hagiography and Popular Cultures. Atti Del Convegno Internazionale Di Verona (28–30 Ottobre 2010)*, vol. 37, Biblioteca Di Storia Agraria Medievale (Bologna 2012), s. 371–388. Angående utveckling och karaktäristik av hur den lokala helgonkulten tog sig uttryck, se Anders Fröjmark, *Mirakler och helgonkult*.

En annan aspekt där helgonkulten är synlig i breven är det relativt omfattande antalet donationsbrev som berör gåvor till Åbo domkyrkas altarestiftelser och Nådendals kloster. Hur hänvisade man till helgon vid donationer och vad säger detta om helgonkulten i stiftet? Donationer och testamenten är ett förhållandevis informativt källmaterial och utgör en betydande andel av de bevarade medeltida dokumenten. Privatpersoners gåvor till en altarestiftelse eller ett kloster gjordes till ett eller flera patronathelgons ära i hopp om förböner och hjälp för själen i skärselden – i synnerhet för donatorn och dennes familj, men också för hela kristenheten.⁵³ Genom gåvor som genererade förböner kunde de levande hjälpa avlidna anhörigas själar i skärselden, och de döda, det vill säga helgonen, kunde hjälpa de levande genom att lindra sjukdomar, beskydda och komma till undsättning i nödsituationer genom sin ställning som Guds språkrör. I den medeltida gåvokulturen kring kyrkor och kloster möttes religiösa, materiella, juridiska och ekonomiska aspekter.⁵⁴

Donationer av mark, pengar, metaller, tavlor och andra typer av värdeföremål i ett helgons namn riktade till en altarestiftelse, sockenkyrka, ett kapell, kloster eller konvent utgjorde ett utbyte där materiella objekt donerades i utbyte mot andliga tjänster. Gåvorna i ett helgons namn bör också betraktas som ett uttryck för den levda religionen. I gåvorna manifesterades helgonkulten i jordäggande eller i disponering av materiella ting genom att man donerade egendom till helgonet.⁵⁵ Kring upprätthållandet av altarestiftelser växte ett slags andlig ekonomi

53. Joel T. Rosenthal, *The Purchase of Paradise. The Social Function of Aristocratic Benevolence, 1307–1485*, Studies in Social History (London 1972); David Postles, 'Small gifts, but big rewards. The symbolism of some gifts to the religious', *Journal of Medieval History* 27 (2001:1), s. 23–42; Carsten Jahnke, 'Zu Ehren Gottes und zum Wohle der Kasse. Religiöse und Soziale Netzwerke in den spätmittelalterlichen Hansestädten und deren Funktionen', *Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters* 23 (2012), s. 165–182.

54. John H. Arnold, *Belief and Unbelief in Medieval Europe* (London 2010), s. 7–8; Brian Patrick McGuire, 'Purgatory, the communion of saints and medieval change', *Viator* 20 (1989), s. 61–84; Patrick Geary, 'Sacred commodities. The circulation of medieval relics', Arjun Appandurai (ed.), *The Social Life of Things. Commodities in Cultural Perspective* (Cambridge 1986), s. 169–191.

55. Jacques Chiffolleau, *La comptabilité de l'au-delà. Les hommes, la mort et la religion dans la région d'Avignon à la fin du moyen âge (Vers 1320–Vers 1480)*, Collection de l'École Française de Rome 47 (Paris 1980); Arnd Reitemeier, '"... to den buwe gheve ik...". Bedeutung und Attraktivität der Pfarrkirchen im späten Mittelalter', Antjekathrin Graßmann (Hrsg.), *Der Kaufmann und der Liebe Gott*, Hansische Studien XVIII (Trier 2009), s. 59–88.

fram under den senare medeltiden. Det förekom allmänt att enskilda personer, familjer eller föreningar såsom gillen grundade och finansierade altarstiftelser. Altarstiftelser och kapell var platser där världsliga penningar och egendom kunde omvandlas till andlig valuta genom att gåvorna finansierade präster som skulle hålla minnesmässor och dagliga böner för de personer som finansierade kapellets altarstiftelser.⁵⁶

Ett exempel på denna praxis från senmedeltidens Åbo är från år 1448 då paret Henrik Klasson (Diekn) och Lucia Olofsdotter (Skelge) donerade en egendom till Heliga tre kungars stiftelse i Åbo domkyrka. Gåvan skulle finansiera korprästens uppehälle och den gavs för makarnas och deras föräldrars själar. Den donerade egendomen var ett gods i Masko socken med alla tillhörigheter inklusive ett par oxar, fem kor och tio får som gavs till Gud, jungfru Maria och alla Guds helgon i himmelriket, men gåvan riktades ”enkanneligha them helgom threm konunghom tiil theris altare vppehaldel[se] j Abo domkirchio” (i synnerhet till de heliga tre kungarna och deras altars upprätthållande i Åbo domkyrka)⁵⁷.

Målet med att studera donationerna till Åbo domkyrkas altarstiftelser och Nådendals kloster är i första hand att utreda vilka patronatshelgon donatorerna riktade sig till och huruvida deras val speglade personliga preferenser eller om donationerna snarare var uttryck för sedvänjor. Det här gäller främst domkyrkans många altarstiftelser, men också Nådendals kloster där det likaså finns variation i vilka av klostrets patroner (Jungfru Maria, sankta Anna, heliga Birgitta, Johannes Döparen) som omnämns i donationsbrev till klostret. Juhani Rinnes studie från 1948 om domkyrkans altarstiftelser är fortfarande den enda undersökning som har gjorts på temat. Rinnes undersökning består också av många antaganden om vilka altaren som borde ha funnits i domkyrkan. En ny kartläggning av främst de kopierade breven från domkyrkans kopieböcker ger en uppdaterad bild av vilka helgons altaren som finns omnämnda i det skriftliga källmaterialet.⁵⁸

56. James A. Palmer, *The Virtues of Economy. Governance, Power, and Piety in Late Medieval Rome* (Ithaca & London 2019), s. 102–132.

57. Åbo 22.5.1448, REA 543.10

58. Juhani Rinne, *Turun tuomiokirkko keskiaikana 2. Alttarit ja kirkolliset toimitukset* (Turku 1948), s. 105–106. Birgit Klockars har visserligen också undersökt donationer till Sankt Görans altare, men i övrigt finns det ingen annan övergripande forskning om altarstiftelserna utöver Rinnes. Birgit Klockars, ’Biskop Henrik Hartmansson och andra donatorer till S:t Görans altare’, *Historisk Tidskrift för Finland* 53 (1968:3), s. 97–108.

Makarna Henrik Klasson och Lucia Olofsdotter var flitiga donatorer och, liksom tidigare forskning har visat, riktades deras religiösa gåvor bland annat till helgonen sankt Henrik och till Guds moder Jungfru Maria, vilka de särskilt omnämnde som sina patronatshelgon. Parets gåvor är konkreta exempel på hur personliga preferenser speglade vilka helgon man vände sig till.⁵⁹ Brevet öppnar därmed upp för nya möjligheter att studera den levda religionen i Åbo stift under medeltiden och de praktiker som var förknippade med helgonkulten, både direkt i form av donationer gjorda uttryckligen i ett helgons namn för att finansiera och understödja kulten, men också indirekt i form av omnämmanden av helgon i datering.

Sofia Lahti: Ny förståelse av den medeltida levda religionen genom föremål i finska museisamlingar

En oundgänglig källa för förståelsen av den medeltida levda religionens sensoriska och materiella dimension konstitueras av kultföremål och bilder med ikonografiska referenser till helgon. I det här sammanhanget används med andra ord begreppet materialitet framför allt för att beteckna artefakter och deras fysiska tillvaro i vilken den levda religionen ”materialiseras”. Artefakter möjliggjorde religiöst deltagande via påseende och beröring och kunde förmedla komplicerade kunskaps- och känslomässiga innehåll både i enlighet med kyrkans officiella lärdom och på en mer personlig nivå. De kunde upplevas som levande varelser med egna krafter och kommunikationsförmåga. Inte bara deras ikonografi, utan även deras tillverkningsmaterial och storlek, placering i kyrkorummet i närheten av andra föremål eller bilder, deras roll i kultsituationer och den lokala traditionen påverkade deras upplevda betydelse.⁶⁰

Det som är bevarat av det materiella kulturarvet av medeltidens helgonkult i Finland finns dels i de finska museernas, dels i kyrkornas samlingar. Förutom relikvarier, skulpturer och målningar kan hel-

59. Elina Räsänen, ’Agency of two ladies. Wellborne Qvinna Lucia Olofsdotter and veneration of Saint Anne in the Turku Diocese’, Tuomas M. S. Lehtonen & Élisabeth Mornet (eds.), *Les Élités Nordiques et l’Europe Occidentale (XIIe-XVe Siècle). Actes de La Rencontre Franco-Nordique Organisée à Paris, 9–10 Juin 2005* (Paris 2007), s. 245–261.

60. Se till exempel Bynum, *Dissimilar Similitudes*. Se även Bynum, *Christian Materiality*; Elizabeth Sears (ed.), *Reading Medieval Images. The Art Historian and the Object* (Ann Arbor 2002); Laugerud, Ryan & Skinnnebach, *The Materiality of Devotion*.

gon vara ikonografiskt representerade på liturgiska kärl och textilier, smycken samt även vardagliga föremål.

Dessutom har man i bevarade medeltida dokument – till exempel brev, testamenten och inventarielistor – hittat referenser till och beskrivningar av föremål och bilder som inte längre existerar men som hade en koppling till helgonkulten. Dessa skriftliga källor kompletterar de bevarade föremålen på ett väsentligt sätt genom att belysa föremålens betydelse, värde och roller i människornas religiösa liv. Föremålen själva kan bära spår av sin historia, som till exempel när de är särskilt slitna, smutsiga eller skadade och kanske reparerade eller har fått en ny polykromi. Ofta är det dock inte möjligt att rekonstruera föremålets historia utifrån dessa spår. Skriftliga källor däremot kan belysa föremålens historia genom att beskriva människornas känslor, tankar och beteenden i förhållande till bilder och föremål.

Vissa bevarade föremålsgrupper och enskilda föremål, som till exempel helgonskulpturer, relikvarier och liturgiska kärl, har redan blivit noggrant behandlade av konstvetenskaplig och arkeologisk forskning,⁶¹

61. Av äldre forskning om helgonbilder, se till exempel Olga Alice Nygrén, *Helgonen i Finlands medeltidskonst* (Helsingfors 1945); C. A. Nordman, *Medeltida skulptur i Finland* (Helsingfors 1964). På 2000-talet har särskilt konsthistorikern Elina Räsänen och arkeologen Visa Immonen bidragit anmärkningsvärt till forskningen av medeltida religiösa bilder och föremål i Finland. Se till exempel Elina Räsänen, *Late-Medieval Wood Sculptures as Materialized Saints. The Embodiment of Saint Anne in Northern Europe*, *Taidehistoriallisia tutkimuksia* 41 (Helsinki 2010); Elina Räsänen, 'Gestures, positions and pictorial communication in the late-medieval visual life of Saint Barbara', Ulrike Nürnberger, Elina Räsänen & Uwe Albrecht (eds.), *Meister Francke Revisited. Auf den Spuren eines Hamburger Malers* (Petersberg 2007), s. 79–93; Elina Räsänen, 'Hartaudellinen ruumis. Haavat, syli ja kärsimys myöhäiskeskiajan puuveistoksissa', S. Teittinen (toim.), *Pyhät ja pakanat. Ihmissyyden kuvia* (Helsinki 2017), s. 42–54; Elina Räsänen, 'Hartauskäytöstä museoesineeksi. Gyllenbergin säätion taidekokoelman vanhoista veistoksista', Nina Zilliacus et al. (toim.), *Signe ja Ane Gyllenbergin säätion taidekokoelma* (Helsinki 2017), s. 190–191; Visa Immonen, 'Pro sacra eucharista conseruanda – Finnish medieval ciboria and the temporality of artefacts', *Hortus novus. Fresh approaches to medieval archaeology in Finland* (Turku 2007); Visa Immonen, *Golden moments. Artefacts of precious metals as products of luxury consumption in Finland c. 1200–1600* (Helsinki 2009); Visa Immonen, 'Artifacts, iconology, and the visual process. Liturgical objects in Finland and beyond, c.1350–1550', *Material Religion. The Journal of Objects, Art and Belief* (2011), s. 195–219. Av nutida forskning se även till exempel Markus Hiekkänen, *Finlands medeltida stenkyrkor* (Stockholm 2020); Tuija Tuhkanen, "In memoriam sui et suorum posuit". *Lahjoittajien muistokuvat Suomen kirkoissa 1400-luvulta 1700-luvun lopulle* (Turku 2005); Katja Fält, *Wall Paintings, Workshops, and Visual Production in the Medieval Diocese of Turku from 1430 to 1540* (Helsinki 2012); Åsa Ringbom, *Åländska kyrkor*

medan andra ännu är praktiskt taget okända. I projektet har forskningsmaterialet begränsats till de medeltida föremålen i de finska landskapsmuseernas samlingar. Av de 22 landskapsmuseerna har 21 kulturhistoriska samlingar där referenser till helgonkulten kommer att kartläggas. Materialet i museisamlingarna är i stort sett katalogiserat, men har inte tidigare granskats som helhet. Från den levda religionens perspektiv har de finska medeltida kulturföremålen inte heller betraktats förut. I detta projekt blir det möjligt genom en systematisk genomgång av museernas samlingskataloger med fokus på helgonkultens materiella uttryck.

Genom kartläggningen blir det möjligt att upptäcka större linjer, samband och likheter inom materialet. I och med att materialet samlas i en gemensam databas blir det lättare att analysera vårt medeltida materiella och religiösa kulturarv som en helhet i stället för enskilda, "ensamma" objekt. Undersökningens syfte är att jämföra olika föremålstyper som har tillverkats som uttryck eller verktyg för helgonkulten och att analysera dessa som källor till den levda religionen, med utgångspunkt i deras visuella innebörd. På detta sätt definieras materialets särdrag och centrala frågor som då kan illustreras och behandlas genom artefakter som uppstår som "nyckelobjekt" i samlingarna. Dessa artefakter står inte bara för sig själva, utan kan läsas som vittnesbörd om den religiösa upplevelsens materiella och sensoriska innehåll.

Huvudfrågan är vad dessa föremål kan berätta om sin medeltida roll i sensorisk andakt, i interaktion med andra artefakter samt med människor. I Asikkala kyrka kunde församlingen till exempel se fem helgon broderade på prästens mässhake,⁶² men hade de möjlighet att känna igen helgonen? Kanske uttalade prästen deras namn, kanske fanns samma helgon på andra bilder på kyrkans väggar eller på altaret. Dessutom kunde de liturgiska kläderna som sådana upplevas som ett slags koncentrationer av helig universell materialitet; en sådan upplevelse

berättar. *Nytt ljus på medeltida konst, arkitektur och historia* (Mariehamn 2010); Katri Vuola, 'Lundomästaren. Från anonymitet till en konstruerad identitet', *Finskt Museum* 2013–2015, s. 81–104; Sofia Lahti, *Silver Hands and Silk Heads. Medieval Reliquaries in the Nordic Countries* (Turku 2019).

62. Tiina Eskelinen, 'Keskiajan messukasukat Hämeen ja Satakunnan alueella', Marja-Liisa Linder et al. (toim.), *Ristin ja Olavin kansaa. Keskiajan usko ja kirkko Hämeessä ja Satakunnassa* (Tampere 2000), s. 111–117.

finns i en syn av nunnan Mechtild av Hackeborn som blev upptecknad på 1200-talet.⁶³ Trots att dylika synbeskrivningar inte finns bevarade från Finland, kan internationella exempel komplettera det lokala perspektivet genom att belysa sådana aspekter i den religiösa upplevelsen som har blivit osynliga i de få inhemska skriftliga källorna. Asikkalamässhakens bildinnehåll kan tolkas i förhållande till det lokala kyrkorummet, men tack vare den kommande stora databasen (producerad av det svenska projektet Mapping Lived Religion) kan den också ses i förhållande till andra liturgiska textilier eller andra bilder av samma helgon i Finland och Norden. Vidare kan samma helgons närvaro på mässhaken tolkas i kombination med referenser i samtida predikan, liturgisk musik eller i donationsbrev.

Samtidigt ligger det flera utmaningar i artefakter och museidatabaser som forskningskällor. Först och främst är det viktigt att vara medveten om paradoxen bakom förhållandet mellan helheten och det enskilda föremålet. Det är nödvändigt att komma ihåg hur mycket av det medeltida kulturarvet som har försvunnit och inse att den helhetsbild som kan åstadkommas genom de bevarade artefakterna är mycket fragmentarisk i jämförelse med den medeltida situationen; varje artefakt står nu "ensam" utan sin ursprungliga kontext.⁶⁴ Andra begränsningar man måste ta hänsyn till är uppgifterna om artefakternas datering samt deras attribution till vissa platser, användningskontexter och helgon. Dessa uppskattningar och tolkningar har gjorts på varierande grunder, under flera årtionden, av forskare eller museipersonal med varierande grad av kunskap och kännedom om medeltida föremål. Till exempel är föremålets proveniens avgörande: medeltida religiösa artefakter kan ha hamnat i finländska museisamlingar efteråt, men om provenienshistorien inte är känd kan de felaktigt tolkas som del av den finländska medeltida religiositeten. För att få en väl grundad uppfattning om ett föremåls datering, ursprung och historia behövs

63. Bynum, *Dissimilar Similitudes*, s. 146–147: "[...] a vision in which the vestments of a priest who was celebrating mass were covered with every blade and twig, every hair and scale, of the flora and fauna of the universe. She expressed surprise. But when she looked she realized that 'the smallest details of the creation are reflected in the holy Trinity by means of the humanity of Christ, because it is from the same earth that produced them that Christ drew his humanity' [...]."

64. Sofia Lahti, 'Kadonneet, eksyneet ja yksinäiset. Taidehistoria, materiaalisen kulttuurin tutkimus ja kadonneet esineet', *SKAS* 2 (2011), s. 30–34.

det en genomgående undersökning.⁶⁵ Detta kommer naturligtvis att ske gradvis när forskningen fortskrider, bedriven både av museipersonal och utomstående forskare. Med hjälp av databasen Mapping Lived Religion blir det lättare att upptäcka nya kopplingar och sammanhang samt att uppdatera och korrigera uppgifterna så fort som nya forskningsresultat om föremålen framkommer.

Resultat

Våra resultat ger ny information om det medeltida Finland och bidrar till akademiska diskussioner i forskningen om religion. Helgonkulterna genomsyrade olika sociala sammanhang, till exempel kulturinlärningsprogram hos religiösa ordnar: i Finland har dominikanerna betraktats som den religiösa orden med mest inflytande, enligt historikern Jarl Gallén.⁶⁶ Vår metod kommer att möjliggöra en ny tolkning av dominikaners inverkan på helgonkulterna i Finland. Samtidigt strävar vi efter att diskutera och ibland korrigera tolkningar inom äldre forskning, särskilt angående det nationella paradigmet. Enligt kyrkohistorikern Aarno Maliniemi var till exempel grundläggningen av ett birgittinskt kloster i Nådendal, i stället för det dominikanska klostret som inledningsvis planerades, ett uttryck för svensk dominans i Finland.⁶⁷ Vi anser att situationen var mer komplicerad: på 1400-talet var statsformeringen ännu i sin linda och moderna stater existerade inte. Birgittinorden var en av många överstatliga enheter, såsom maktsläkter och andra religiösa ordnar, som konkurrerade med de framväxande Östersjöstaterna om inflytande och auktoritet. Det finns ett tydligt behov av nya tolkningar, eftersom den finska medeltidsforskningen i många avseenden är decennier gammal och ganska lite finns publicerat på engelska. Vårt projekt kommer att bidra till det internationella forskningsfältet – inte bara genom att producera ny information om det medeltida Finland utan också genom att bidra till teoretiska och konceptuella diskussioner.

65. Om frågor kring undersökningen och tolkningen av medeltida föremål i en museisamling eller en privat samling, se Elina Räsänen & Visa Immonen (red.), *Kauneus, arvo ja kadonnut menneisyys. Näkökulmia Klaus Holman muistokokoelmaan* (Helsinki 2017).

66. Jarl Gallén, *La Province de Dacie de l'Ordre Des Frères Prêcheurs. 1, Historie Générale Jusqu'au Grand Schisme* (Helsinki 1946).

67. Aarno Maliniemi, 'Birgittalaisuudesta sekä katkelmia Naantalain luostarin historiasta', Aarno Maliniemi & Kaarlo Jäntere (toim.), *Muistojulkaisu Naantalain 500-vuotisjuhlaan 1943* (Helsinki 1943), s. 46–58.

Det mest ambitiösa av våra mål är att föra vidare levd religion som metod; det kan uppnås genom att kombinera gruppens expertis samtidigt som vi analyserar den diversifierade källkorpusen. Utgående från levd religion som metodologisk ansats kan vi bidra till de teoretiska diskussionerna om "the religious turn", det vill säga en förskjutning av forskningsagendan som sammanfogar religionen med samhällsvetenskapens kärna och skapar nya och tvärvetenskapliga forskningsparadigm.⁶⁸ Levd religion som ett tillvägagångssätt följer principerna för "the ethical turn", menar vi, och tar lekmännens ritualer och praktiker på allvar utan att betrakta dem med anakronistiska glasögon. Samtidigt strävar vi efter att göra en nyanserad läsning av källor och förhålla oss känsliga till den rumsliga och tidsmässiga kontexten.

Vårt projekt kan också uppnå social påverkan genom att förbättra det allmänna medvetandet om Finlands gemensamma förflutna med Sverige. Kristnandeprocessen, till exempel de så kallade första korsstågen, har traditionellt spelat en avgörande roll i byggprocessen för finsk nationell identitet; de betraktas som vändpunkten som markerar den finska kultursfären som en del av väst. Redan tidigt framfördes emellertid också motstridiga åsikter: kristendomen och det svenska inflytandet presenterades som en form av kolonialisering som förstörde den ursprungliga finska kulturen och ledde till regionens svaga position. Nyligen har dessa åsikter missbrukats av populistiska höger rörelser som har producerat pseudohistorier om det finska förflutna. Den politiska situationen gör temat för detta projekt mycket relevant och aktuellt och ger akademisk forskning i dessa frågor ny betydelse.

På en konkret nivå betyder detta att vi strävar efter att publicera på olika forum; förutom utgivning hos akademiska förläggare (på finska, svenska och engelska) kommer vi att skriva bloggposter och hålla föreläsningar för att sprida våra resultat till en bredare publik. En viktig del av projektets resultat är inmatningen av det finländska materialet i Mapping Lived Religion-samarbetsprojektets databas. Databasen kommer att ge en hittills saknad helhetssyn över de medeltida förhållandena i den uppsaliensiska kyrkoprovinsen eftersom den kommer att

68. Hent deVries, *Religion. Beyond a Concept* (New York 2008); Pippa Norris & Ronald Inglehart, *Sacred and Secular. Religion and Politics Worldwide* (Cambridge 2011, second edition); Saba Mahmoud, *Religious Difference in a Secular Age. A Minority Report* (Princeton 2015).

vara den enda existerande databasen som kombinerar både finländska och svenska medeltida material rörande helgonkulturer. Inmatningen av det finländska materialet möjliggör jämförelser mellan finländska och svenska kultmanifestationer och ny analys av spridningen av vissa kulturer och praktiker för framtidens forskning.